

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ФІЛОЛОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

© Байбекова Л. О., 2016
<http://orcid.org/0000-0002-0752-2085>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.194790>

У статті визначено педагогічні умови адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності. За допомогою теоретичного аналізу довідникової і наукової літератури, досліджень сучасності й минулих років у статті реалізовано завдання дослідження: уточнено, розкрито і обґрунтовано терміни «професійна адаптація», «педагогічні умови», «професійна підготовка філолога»; визначено і згруповано труднощі студентів під час адаптації до професійної діяльності в контексті навчально-виховного процесу на основі проведення пілотажного дослідження у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, у якому взяли участь 230 студентів філологічного факультету та факультету іноземних мов; визначено одну із педагогічних умов адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності, а саме – формування комунікативної компетентності у контексті професійної підготовки майбутніх філологів з рідної і іноземної мов, з урахуванням типів комунікації, моделей і засобів комунікації, системи комунікативних завдань для різних видів мовленнєвої діяльності, різноманітних форм і методів професійної підготовки студентів філологічних спеціальностей.

Ключові слова: адаптація, майбутній філолог, педагогічні умови, професійна адаптація, професійна діяльність, професійна підготовка філолога.

Байбекова Л. А. Педагогические условия адаптации будущих филологов к профессиональной деятельности.

В статье определены педагогические условия адаптации будущих филологов к профессиональной деятельности. С помощью теоретического анализа справочной и научной литературы, исследований современности и прошлых лет в статье реализованы задания исследования: уточнены, раскрыты и обоснованы термины «профессиональная адаптация», «педагогические условия», «профессиональная подготовка филолога»; определены и сгруппированы трудности студентов во время адаптации к профессиональной деятельности в контексте учебно-воспитательного процесса на основе проведения пилотажного исследования в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина, в котором принимали участие 230 студентов филологического факультета и факультета иностранных языков; определено одно из педагогических условий адаптации будущих филологов к профессиональной деятельности, а именно – формирование коммуникативной компетентности в контексте

профессиональной подготовки будущих филологов по родному и иностранному языку, с учетом разных типов коммуникации, моделей и средств коммуникации, системы коммуникативных заданий для разных видов речевой деятельности, разнообразных форм и методов профессиональной подготовки студентов филологических специальностей.

Ключевые слова: *адаптация, будущий филолог, педагогические условия, профессиональная адаптация, профессиональная деятельность, профессиональная подготовка филолога.*

Baybekova L. O. Pedagogical conditions of future philologists` adaptation to their professional activities

The article determines some pedagogical conditions of future philologists` adaptation to their professional activity. By means of theoretical analysis of reference and scientific literature, researches of contemporaneity and past years, the article solves the tasks of the research: clarifies, clues and explains such terms as «professional adaptation», «pedagogical conditions», «professional training of philologists»; defines and groups students` difficulties during the adaptation to their professional activity while professional training on the basis of the pilot research, carried out in V. N. Karazin Kharkiv National University, in which 230 students of philological faculty and the faculty of foreign languages took part; defines one of pedagogical conditions of future philologists` adaptation to their professional activities such as forming communicative competence in the context of professional training of future philologists in native and foreign languages, taking into account different types of communication, models and means of communication, system of communicative tasks for different types of speech activity, various forms and methods of students` professional training of philological specialties.

Key words: *adaptation, future philologist, pedagogical conditions, professional adaptation, professional activity, professional training of philologists.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день нагальною потребою українського суспільства є євроінтеграція, що веде до реформування освіти, зокрема вищої, професійної освіти, під час якої має відбуватися становлення фахівця сучасного типу, здатного до успішної самореалізації під час професійної діяльності й постійного самовдосконалення. У зв'язку з цим, есенціальним є питання створення певних педагогічних умов під час фахової підготовки, які б сприяли ефективному формуванню професійних і особистісних здібностей і якостей, необхідних для ефективної реалізації професійної діяльності.

Загальновідомим є те, що саме рідна й іноземна мови і літератури сприяють формуванню уявлення людини про культурні надбання народів, етносів і культур, що є основою формування всебічно розвиненої особистості.

У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне приділити особливу увагу вдосконаленню процесу професійної адаптації майбутніх філологів.

Проведений нами теоретичний аналіз праць вітчизняних і зарубіжних науковців і пілотажне дослідження, проведене у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна на філологічному факультеті та факультеті іноземних мов з проблеми професійної адаптації майбутніх філологів, зумовлюють необхідність пошуку педагогічних умов, які допоможуть оптимізувати процес адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість досліджень видатних науковців присвячена вивченню професійно-педагогічної адаптації. Так, професійна адаптація майбутніх філологів стала предметом дослідження: А.О. Буднік [2], Т.П. Гусєвої [4], О.А. Зубрової [6], Т.В. Симоненко [9], В.М. Швирки [11] та ін.

Однак ще й досі мало дослідженим залишається теоретичне обґрунтування педагогічних умов адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності.

Формулювання мети статті та завдань. Метою даної статті є визначення педагогічних умов, які сприяють оптимальній професійній адаптації майбутніх філологів. Відповідно до мети нами сформульовано завдання дослідження: 1) Уточнити зміст термінів «професійна адаптація», «педагогічні умови», «професійна підготовка філолога»; 2) Визначити і згрупувати труднощі студентів під час адаптації до професійної діяльності в контексті навчально-виховного процесу; 3) Схарактеризувати одну із педагогічних умов адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу статті. Для визначення педагогічних умов адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності, перш за все, стисло розкриємо зміст понять «професійна адаптація», «педагогічні умови» і «професійна підготовка філолога».

«Професійну адаптацію», як визначає енциклопедія освіти, розуміють як «адаптацію людей різних поколінь до самостійної продуктивної трудової діяльності, процес або результат процесу пристосування працівника в початковий період його роботи на конкретному підприємстві до особливостей робочого місця та організації праці на виробництві. ... Професійна адаптація у багатьох випадках є адаптацією до самостійної трудової діяльності» [5, с. 12].

Ґрунтуючись на проведеному нами теоретичному аналізі поняття «професійна адаптація», узагальнюючи думки С.Ю. Петрусенка, який досліджує професійну адаптацію як процес досягнення фахової підготовленості, Н.П. Шапошнікової, яка під професійною адаптацією розуміє процес професіоналізації і соціалізації майбутніх фахівців та Я.В. Абсаямової, яка визначає професійну адаптацію як складний процес пристосування під час початкового періоду професійної діяльності до особливостей місця роботи і організації праці, нами уточнено і визначено термін «професійна адаптація», як «складний процес пристосування до умов фахової діяльності шляхом формування особистісних і професійних якостей всебічно розвиненого фахівця, здатного до саморозвитку і самовдосконалення за допомогою систематизації знань, умінь і досвіду. Результатом успішної професійної адаптації, на нашу думку, є засвоєння специфіки майбутньої діяльності в контексті досягнення оптимальної фахової підготовленості» [1, с. 37].

У межах досліджуваної проблеми нами проведено теоретичний аналіз педагогічної, психологічної та філософської наукової літератури з метою розкриття складових поняття «педагогічні умови» з різних аспектів і чітко визначено даний термін.

Провівши теоретичний аналіз психолого-педагогічних досліджень, зазначимо, що поняття «педагогічні умови» стало предметом дослідження таких вчених, як В.І. Жернов, З.Н. Курлянд, В.Д. Стасюк та інших, які розуміють даний термін по-різному.

У словнику-довіднику з професійної педагогіки «педагогічні умови» визначаються як «обставини, від яких залежить цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей» [10, с. 243].

У нашому дослідженні «педагогічні умови» розуміємо як цілеспрямовано створені в освітньому просторі обставини у взаємодії педагогічних, психологічних і соціально-економічних чинників, якими обумовлюється цілісний продуктивний педагогічний процес адаптації студентів до професійної діяльності, як динамічний регулятор інформаційних, особистісних, психологічних і педагогічних факторів навчання.

Погоджуючись з В.І. Жерновим, який, в залежності від способу впливу на освітній процес, розділяє педагогічні умови на зовнішні та внутрішні,

вважаємо, що зовнішні умови є результатом функціонування політичної, соціально-економічної, освітньої та інших систем зовнішнього середовища і реалізуються через відповідні фактори. Під внутрішніми педагогічними умовами розуміємо сукупність педагогічних заходів, що забезпечують ефективне вирішення педагогічних завдань.

Так, педагогічні умови реалізуються під час навчально-виховного процесу, а у нашому випадку – під час професійної підготовки майбутніх філологів. У зв'язку з цим, схарактеризуємо поняття «професійної підготовки філолога».

У словнику з професійної освіти під професійною підготовкою розуміють «процес оволодіння знаннями, навичками і вміннями, що дозволяють виконувати роботу в певній галузі діяльності» [8].

Такі вчені-педагоги як С.С. Вітвицька, В.І. Лозова, Т.Д. Сидоренко, В.О. Сластьонін та багато інших досліджували процес професійної підготовки філологів і, не зважаючи на певні розбіжності у розумінні терміна «професійна підготовка філолога», вони однотайно сходяться на думці, що невід'ємною складовою даного процесу, незалежно від спеціальності, являється єдність філологічної теорії і практики (набутих філологічних знань і їх реалізації під час трудової діяльності).

Визначення сутності професійної підготовки майбутніх філологів дозволяє схарактеризувати її зміст, який обумовлюється особливостями профільних предметів – мови і літератури.

Загальновідомо, що філологічні дисципліни зазвичай представлені такими предметами: 1) рідна мова і література; 2) іноземна мова і література; 3) друга іноземна мова і література; 4) класична мова і література; 5) подвійна спеціальність, наприклад, українська та іноземна мови, або дві іноземні мови і літератури.

У зв'язку з цим, можна виокремити три основні моделі професійної підготовки майбутніх філологів у ВНЗ: монодисциплінарну (лінійну), мультидисциплінарну, інтердисциплінарну. Монодисциплінарна модель забезпечується однією (окремою) дисципліною – іноземна або рідна (українська) мова. Мультидисциплінарна модель характеризується кількома навчальними дисциплінами, яким властива міжпредметна та міждисциплінарна інтеграція змісту. Для інтердисциплінарної моделі характерним є логічне,

послідовне запровадження інтегрованих курсів із навчальних дисциплін, вивчення кількох мов та літератур.

Вважаємо за необхідне також зазначити, що філологи мають гуманітарну спрямованість, характерними для них є інтерес до людей і їх мови, літератури, культури, історії, прагнення до самовдосконалення й саморозвитку.

Отже, провівши теоретичний аналіз змісту понять «професійна адаптація», «педагогічні умови» і терміну «професійна підготовка філолога», на основі опрацювання нами наукової і довідникової літератури, досліджень сучасності і минулих років, обґрунтуємо педагогічні умови адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності.

З метою обґрунтування педагогічних умов, які оптимізують й інтенсифікують процес адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності, нами було проведено пілотажне дослідження у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна, у якому взяли участь 230 студентів філологічного факультету та факультету іноземних мов, під час якого було використано загальнонаукові методи теоретичного рівня: аналіз, синтез і систематизація філософських, соціологічних, психологічних і педагогічних праць вітчизняних і зарубіжних авторів з проблеми визначення і дослідження труднощів, які виникають у студентів під час професійної адаптації, зокрема під час навчально-виховного процесу; логіко-системний, проблемно-цільовий, порівняльний аналіз з метою теоретичного обґрунтування особливостей професійної підготовки майбутніх філологів, також узагальнення передового педагогічного і власного досвіду щодо наявності труднощів під час професійної адаптації під час навчання; емпіричні методи: анкетування, просте та комплексне спостереження, індивідуальні і групові бесіди, вивчення практичної діяльності студентів, самооцінка.

За результатами пілотажного дослідження, нами було визначено і згруповано труднощі, які виникають у майбутніх філологів під час адаптації до професійної діяльності в контексті навчально-виховного процесу: недостатнє використання різноманітних форм і засобів, відведених на формування і розвиток здобутих під час навчання знань, умінь, навичок, не достатнє вміння висловити власні думки, правильно сформулювати їх; не достатнє вміння здійснювати комунікацію тощо.

На нашу думку, вищезазначені недоліки під час адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності мають бути усунені шляхом впровадження кількох педагогічних умов. Однією з них є *формування комунікативної компетентності* майбутніх філологів.

Перш за все, розглянемо питання формування комунікативної компетентності майбутніх філологів, оскільки саме воно є невід'ємною складовою сучасної структури філологічної освіти, яка має готувати фахівців з гуманістично-орієнтованим мисленням, багатим інтелектуальним і культурним потенціалом, що сприятиме професійній реалізації особистості, розвитку її талантів і задатків.

У нашому дослідженні, компетентність розглядається як здатність, що надає змогу ефективно вирішувати певні завдання і являє собою: мобільність знань, критичність мислення, креативність, здатність швидко обирати серед багатьох рішень найоптимальніше тощо.

Термін «комунікативний» з лат. має буквальный переклад: «з людьми», а англ. дієслово «*communicate*» означає «донести засобами мови чи письма», мета комунікації, як відомо – забезпечення успішної передачі інформації.

Основними типами комунікації, погоджуючись з Дж. де Віто, вважаємо: 1) інтраперсональний (коли особа «розмовляє сама із собою», тобто оцінює себе, свої дії, аналізує власну поведінку, обґрунтовує прийняті рішення тощо); 2) міжособистісний (взаємодія двох окремих осіб); 3) комунікація в межах малої групи осіб; 4) виголошення промов (комунікація з аудиторією); 5) медіа-комунікація [3, с. 3].

Безперечно, спілкування ґрунтується на застосуванні моделей і засобів комунікації. Моделі комунікації являються схемами, які відображають процес комунікації і їх умовно можна поділити на дві групи: загальні й спеціальні.

До загальних відносяться лінійна, інтерактивна і трансакційна моделі, які представляють різні варіанти взаємообміну суб'єктивним досвідом сторін процесу спілкування. В межах лінійної моделі, відправник кодує інформацію у певний вид повідомлення і відправляє його одержувачу, за допомогою вербальної чи невербальної комунікації, письмового повідомлення тощо, важливо також вказати на те, що реципієнт у даному випадку є лише об'єктом впливу; в інтерактивній моделі найголовнішим вважається зворотний зв'язок, круговий характер реалізації (не просто кодування відправником і декодування

отримувачем, а реакція реципієнта на повідомлення, тобто ряд актів, що мають початок і кінець); трансакційна модель відображає процес одночасного відправлення і отримання повідомлень комунікаторами.

Так, спеціальні моделі відображають шляхи вирішення певних проблем під час спілкування. До цієї групи можна віднести моделі балансу, налагодження стосунків, формування самоповаги тощо.

Результати ознайомлення з науковою літературою й аналіз існуючих визначень комунікативної компетентності дозволили нам сформуванню власне розуміння цього поняття в контексті навчання студентів філологічних факультетів.

На нашу думку, комунікативна компетентність є здатністю людини спілкуватися рідною та іноземною мовами на високому рівні із застосуванням фонологічних, лексико-граматичних і країнознавчих знань та мовленнєвих умінь у відповідності з цілями і специфікою ситуації спілкування.

Отже, виходячи з вищезазначеної інформації, для успішної комунікації необхідно не тільки володіти системою мови на всіх її рівнях, а й адекватно, відповідно до завдань і ситуації, впливати на реципієнта, вживаючи, відповідно до цього, певні мовленнєві висловлювання. З цього випливає, що комунікативна компетентність є індивідуальною динамічною категорією, що характеризується єдністю мови і мовлення особистості.

Вважаємо, що під час професійної підготовки майбутніх філологів у ВНЗ доцільно використовувати компетентнісний підхід, який полягає в набутті й розвитку в студентів набору ключових, загальногалузевих та предметних компетенцій, які визначають їхню успішну адаптацію в суспільстві і, вважаючи комунікативну компетентність основною для майбутніх філологів, схарактеризуємо основи її формування.

Комунікативну компетентність, за С.Ю. Ніколаєвою, розуміємо як цілісний процес, що базується на взаємодії: цільового (вимоги участі студентів у виконанні завдань); змістовного (відбір завдань, націлених на успішне формування комунікативної компетентності); технологічного (визначає умови, методи і засоби формування комунікативної компетентності) і оцінно-результативного (діагностичні методики визначення сформованості комунікативної компетентності) компонентів [7].

На основі визначеної інформації, стосовно провідних компонентів комунікативної компетентності студентів, зокрема майбутніх філологів, ми пропонуємо комунікативну методичку її формування для філологічних спеціальностей.

Щоб досягти ефективної сформованості комунікативної компетентності в спілкуванні рідною й іноземною мовами в усній і письмовій формах, на професійному рівні, на нашу думку, особливу увагу слід звернути на реалізацію соціокультурного компонента за допомогою: 1) читання рідної та автентичної іншомовної літератури з метою отримання певної інформації і подальшого її використання; 2) реферування і анотування наукової літератури; 3) участі у професійному спілкуванні рідною й іноземною мовами.

Під час організації навчально-виховного процесу, а саме розробки навчальних занять, в контексті професійної підготовки з метою формування комунікативної компетентності студентів-філологів викладачу слід звернути увагу на: 1) навчання стислому викладу змісту прочитаного або прослуханого тексту українською (іноземною) мовою, складання анотації і коротких рефератів у процесі виконання правильно підібраних вправ; 2) фонетику, лексику і граматику, які мають подаватися не у вигляді правил для вивчення, а як мовний матеріал, під час опрацювання якого у студента формуються мовні компетенції; 3) правильну подачу соціокультурного матеріалу, засвоєння якого має відбуватися під час опрацювання текстів аудіо, відеопідручників і посібників, суспільно-гуманітарної та оригінальної фахової літератури; 4) автентичність текстів, що пропонуються для читання, які також мають бути композиційно-структурними та змістово-завершеними і мають бути різні за обсягом та мовною насиченістю на різних етапах навчання.

Наприклад, на першому курсі, нами рекомендується використовувати загальноосвітні тексти країнознавчого характеру, на другому – загальнонаукові, загальновиховні та фахові тексти, автентичні тексти зі спеціальності і тексти з періодичних видань. Саме на початковому етапі навчання у ВНЗ має відбуватися становлення майбутнього філолога, систематизуватися і узагальнюватися знання мови, здобуті у загальноосвітньому навчальному закладі, закладатися фонетична, лексична та граматична база, що сприятиме подальшому ефективному опрацюванню студентом мови.

Особливу увагу при вивченні іноземної мови слід звернути на оволодіння звуками й інтонацією, закласти у студентів основи аудіювання та сформувати навички опрацювання суспільно-політичної та фахової літератури (з метою адаптації до подальшого професійного навчання). Натомість, починаючи з третього року навчання, нами пропонується система поглибленої професійної підготовки, тобто формування готовності майбутніх філологів до професійної діяльності після закінчення ВНЗ. Саме під час цього етапу надзвичайно важливим є застосування відповідного комплексу дидактико-методичних засобів формування комунікативної компетентності студентів-філологів.

Завдання і вправи, які мають використовуватися на етапі поглибленої професійної підготовки (3-5 роки навчання) мають бути ретельно складеними, з урахуванням рівня володіння мовою, специфіки спеціальності й бути націленими на розвиток позитивної мотивації через збудження і підтримки інтересу до предмета. На нашу думку, не тільки аудиторні заняття, а й заняття, пов'язані із застосуванням можливостей комп'ютера, або можливостей Інтернету, інтерактивних вправ з фонетики, лексики, граматики іноземної мови, сприяють ефективному засвоєнню певного матеріалу, розвитку і формуванню ключових компетенцій (зокрема комунікативної компетентності), а також зацікавленості студентів.

Оскільки під час підготовки студентів-філологів до майбутньої професійної діяльності під час навчання у ВНЗ, необхідно спиратися на комплексний підхід до інтенсифікації й інформатизації їх професійного навчання, то слід відредагувати співвідношення цілей і змісту дисципліни. Наприклад, для предмету «Іноземна мова», задля досягнення цієї мети ми пропонуємо:

1) впровадження інтерактивних занять в межах вибіркового використання комп'ютерних програм і аудиторних занять із застосуванням можливостей моделювання й здійснення рольових ігор;

2) інтенсивне застосування інформаційно-комунікаційних технологій під час аудиторних занять, наприклад, використання комп'ютерного тестування, застосування мультимедійних навчальних посібників тощо.

Отже, у нашому дослідженні реалізація запропонованої педагогічної умови має на меті забезпечити адаптацію студентів до професійної діяльності, організаційно-педагогічний і психолого-педагогічний супровід професійної

підготовки майбутніх філологів, визначення форм і методів професійної підготовки студентів філологічних спеціальностей.

Висновки. Шляхом проведення теоретичного аналізу довідникової і наукової літератури, досліджень сучасності й минулих років нами уточнено зміст терміну «професійна адаптація», розкрито поняття «педагогічні умови» і «професійна підготовка філолога». На основі проведення пілотажного дослідження у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна визначено і згруповано труднощі студентів під час адаптації до професійної діяльності в контексті навчально-виховного процесу, на основі чого визначено одну із педагогічних умов адаптації майбутніх філологів до професійної діяльності, а саме: формування комунікативної компетентності майбутніх філологів.

Подальшого вивчення потребує питання експериментальної реалізації педагогічних умов, що сприятимуть прискоренню і оптимізації процесу професійної адаптації майбутніх філологів.

Література

1. Байбекова Л.О. Характеристика процесу адаптації майбутніх фахівців до професійної діяльності / Л.О. Байбекова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 1 до Вип. 36, Том VI (66). – К. : Гнозис, 2015. – С. 34–41.
2. Буднік А. О. Формування дискурсних умінь студентів філологічних спеціальностей засобами національно-прецедентних текстів: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / А. О. Буднік; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – О., 2010. – 21 с.
3. Взаємозв'язок когнітивних та особистісних чинників у розвитку обдарованості: [монографія] / [Р. О. Семенова, Д. К. Корольов, М. О. Мельник, О. С. Нечаєв]. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 144 с.
4. Гусєва Т.П. Психологічні засоби розвитку креативності майбутніх учителів філологічного профілю: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т.П. Гусєва; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2006. – 22 с.
5. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України, головний ред. В.Г. Кремень – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

6. Зуброва О.А. Формування професійних особистісних якостей майбутнього учителя-філолога у навчально-виховному процесі класичного університету: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.А. Зуброва ; Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2008. – 20 с.

7. Ніколаєва С.Ю. Методика викладання іноземних мов в середніх навчальних закладах / С.Ю. Ніколаєва. – К. : Ленвіт, 2002. – 346 с.

8. Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. / Режим доступа : http://professional_education.academic.ru

9. Симоненко Т.В. Формування професійної мовно-комунікативної компетенції студентів філологічних факультетів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Т.В. Симоненко; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2007. – 40 с.

10. Словник-довідник з професійної педагогіки / [ред.-упоряд. А.В.Семенова]. – Одеса: Пальміра, 2006. – 272 с.

11. Швирка В.М. Естетичне виховання майбутнього вчителя-філолога засобами мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / В.М. Швирка; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2003. – 20 с.